

MOĞOL İSTİLASI ÖNCESİ AZERBAYCAN'IN SOSYO-EKONOMİK YAPISI HAKKINDA*

HÜSEYİN KAYHAN**

Azerbaycan bölgesi, Selçuklulardan önce de Türk topluluklarının değişik zamanlarda geldikleri bir uğrak yeriydi. Fetihlerle Müslümanların eline geçtikten sonra yaşanan büyük medeni canlanıştan burası da nasibini almıştı. Selçuklular devrinde sağlanan huzur ve güvenlik ortamı gelişmeleri daha da hızlandırdı. Şehirler yeniden imar edilmeğe ve buralarda medreseler, câmiler, hastaneler, saraylar, hanlar, hamamlar, düzenli yollar, çeşmeler vs. gibi devrin medeni ihtiyaçlarına cevap verebilecek tesisler yapılmaya başlandı. Bu, ekonomik ve sosyal gelişmelerin tabii bir sonucu idi. Bunu daha iyi anlayabilmek için, Selçuklulardan önce, Selçuklular devrinde ve sonrasında yaşamış belli başlı coğrafyacı ve seyyahların eserlerine dayanarak Azerbaycan'ı şehirleri ile birlikte tanımak gerekecektir.

Bölgeyi daha iyi tanıyabilmek için coğrafyasının belli başlı özelliklerini bilmek yararlı olacaktır. Bu cümleden olarak, Azerbaycan coğrafyasının üç büyük doğal bölgeye ayrıldığını görüyoruz: kuzeyde Büyük Kafkas Dağları, güney-batıda Küçük Kafkas Dağları ve Kura Nehri havzası. Azerbaycan arazisinin % 55'i ova ve eğimli düzlüklerden, diğer kısmı da 200-3.000 metre rakımlı dağlar ve yaylalardan oluşmaktadır. Ülkenin ortalama yüksekliği 657 metredir. Bu durum Nahçıvan'da bunun iki katından daha fazla olup 1.412 metredir¹. Güney Azerbaycan toprakları İran'ın batı bölgelerini oluşturur. Buraya İslâm coğrafyacıları Cibâl veya Irak-ı Acem ismini vermekteydiler. Burası, kuzey-batı ve güney-doğu istikametlerinden yüksek dağlarla kaplıdır. Güney-batı tarafı Zağros dağları ile çevrili olup, denizden ortalama yüksekliği 1.220 metre civarındadır. Bölgenin su kaynakları Kuzey Azerbaycan'ınkiler kadar zengin değildir. En önemli su birikintisi denizden 1.230 metre yüksekte olan 3.750 km². yüz ölçümüne sahip, tuz oranı çok yüksek olduğu için balık ve diğer deniz canlıların yaşamadığı Urmiye Gö-

* Bu yazı 13-16 Kasım 2003 tarihinde Azerbaycan-Bakü'de yapılan *Aşık Şemkir-110 Uluslararası Folklor Konferansı*'nda tebliğ olarak sunulmuş, fakat basılmamıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

¹ A. İbrahimov, A. Koçman, *Azerbaycan Coğrafyası*, İzmir, 1994, 6-9.

lüdür. Bölgenin en önemli şehri Tebriz olup, Zağros dağlarının eteklerinde kurulmuştur².

Azerbaycan'ın coğrafi yapısı, onun ekonomisinin şekillenmesinde önemli bir faktördür. Dağlık bölgelerde hayvancılık yapılmakta iken, genelde şehirler rakımı az ovalarda kurulmuşlardı. Özellikle kuzey Azerbaycan, su yatakları sayesinde tarım ve ziraatın yoğun olarak yapıldığı yer oldu.

İncelenen Selçuklu dönemin öncesi ve sonrasına baktığımızda Azerbaycan ekonomisini nelerin oluşturduğu ortaya çıkmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla, Azerbaycan'da ilk anlardan itibaren yünlü, pamuklu ve ipekli kumaş üretimi yapılmaktaydı ve bu ekonominin temelini oluşturmaktaydı. Bu alanda ortaya konan üretim, bölgenin olduğu gibi, bütün Kafkasya ve çevresindeki ülkelerin de ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Bu cümleden olarak, Hazarların giydikleri başlıca elbiseler olan tünik ve kabaları imal ederek, bu ülkeye ihraç etmekteydi³. Kumaş üretiminin çok sonraki yüzyıllarda bile etkisini devam ettirdiği görülmektedir. XVII. yüzyılın ilk yarısında Erdebil'e uğrayan Tavernier, buranın ipek ticareti ile meşhur olduğunu; ipek tüccarlarının 800-900 deveden oluşan büyük ticaret kervanları ile şehre geldiklerini belirterek, şehrin ticarî açıdan önemini ortaya koymaktadır⁴.

Şüphesiz kumaş üretimi konusunda uzun yüzyıllar boyunca en önde gelen şehir Tebriz olmuştur. Moğol istilasından yaklaşık yarım asır sonra bölgeye uğrayan Marko Polo, Tebriz'de ticarete konu olan ürünlerin başında, yöre halkı tarafından bol miktarda dokunan oldukça güzel ipekli kumaşları göstermektedir. Bu kumaşlardan üzeri inci ve kıymetli taşlarla süslenmiş elbiseler imal edilmekteydi. Diğer bir ticarî ürün olarak değerli taşlar gelmektedir ki, Tebriz'in bunların ticareti açısından doğunun en büyük şehirlerinden birisi olduğu bizzat belirtilmektedir⁵. Timur devrinde bölgeyi gören Clavijo, bu şehirde alışverişin çok hızlı ve hareketli olduğunu yazmaktadır. Başlıca ticarî mallar ipekli, pamuklu, yünlü kumaşlar, krepler, taftalar ve mücevherat olarak sıralanmaktadır. Ayrıca, kadınlar için üretilen

² R. Öney, *Dünya ve Ülkeler Coğrafyası*, İstanbul, 2000, 155-157; J. H. Kramers, "İran", *IA*, V/2, 1014.

³ İstahrfî, *Kitâbu Mesâlik ve'l-Memâlik*, Nşr. M. J. de-Goeje, Leiden, 1927, 224.

⁴ Tavernier, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, Trk. tr. E. Gültekin, İstanbul, 1980, 43-44.

⁵ *Marko Polo Seyahatnamesi*, Trk. tr. F. Dokuman, İstanbul, (tarihsiz), 27-32. Gezgin, Hıristiyan din adamlarının da boş zamanlarında yünlü kumaşlar dokuyarak, bunları ayın günlerinde sattıklarını belirtmektedir ki, bu durum ticaretin ne kadar yaygın olduğunu, normalde yasak olmasına rağmen papazların bile bunun tesirinde kaldıklarını göstermektedir.

ziynet eşyaları ve güzel kokuların da rağbette olduğunu anlamaktayız⁶. Moğolların hâkimiyet döneminde Tebriz'e gelen Hamdullah Kazvîni, Attâbî ipeği, çeşitli kadifeleri ve kumaşları ile meşhur olan şehrin dokuma sanayinin gelişmişliğinden bahseder⁷.

Tebriz'in dışında diğer şehirlere de baktığımızda buna benzer bir manzara ile karşılaşmamız mümkündür. Kuzey Afrikalı seyyah İdrisî, Erdebil'i düzenli bir ticarî hayatı olan, büyük ve güzel bir şehir olarak tanıtmaktadır⁸. Hamdullah Kazvîni, Salmâs'ın kuzey-doğusunda, Aras nehrinin kollarının birisi üzerinde kurulmuş olan Hoy'un ipekli dibâ kumaşları ile ünlü olduğunu belirtmektedir⁹. İstahrî, Berdea'da ipekli kumaşların üretilerek Fars ve Huzistan'a satıldığını belirtir¹⁰. Berdea, ipek böcekçiliği ile de tanınmıştı¹¹. XV. yüzyılın başlarında İran'ı gezen Alman Johannes Schiltberger, burayı ipek üreten ülke olarak takdim etmekte; Meraga'nın topraklarının oldukça verimli olduğu belirtmektedir¹².

Eldeki bilgilere göre, Moğol istilası öncesinde Azerbaycan'ın ziraat ve tarım alanlarındaki üretimiyle en azından kendine yeten bir ülke olduğu anlaşılıyor. Bazı gezgin ve coğrafyacılar bu durumu doğrulayıcı bilgiler vermektedirler. el-İdrisî, Merâğa'nın çevresinde bulunan bostanlarda bol bol güzel meyveler yetiştirilerek ziraat yapıldığını bildirmektedir¹³. Merâğa, çevresi surlarla kaplı, geniş meyve bahçeleri ile güzel bir şehir idi. Dışı yeşil, içi kırmızı renkli, güzel kokulu nefis bir cins kavunu ile meşhur idi. Hamdullah Kazvîni, buraya birkaç kilometre uzaklıkta Ruvîndiz kalesinin bulunduğunu, kalenin içinde, iki tarafından geçen bir ırmak tarafından sulanan Umîdâbâd denilen güzel bir bahçesi olduğundan bahseder¹⁴. İstahrî, Meraga'nın çevresinin bostanlarla kaplı olduğunu belirtir¹⁵.

⁶ Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Trk. tr. Ö. R. Doğrul, İstanbul, 1993, 97-98.

⁷ Hamdullah Kazvîni, *Nuzhetu'l-Kulûb*, Nşr. M. Debîr-i Siyâkî, Tehran, 1336, 90.

⁸ İdrisî, *Nuzhetu'l-Muşâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, Nşr. Heyct, *Opus Geographicum*, Napoli-Roma, 1970-78, VI, 680.

⁹ Hamdullah Kazvîni, 97.

¹⁰ İstahrî, 183.

¹¹ İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, Frs. Tr. C. Saar, Tahran, 1345, 87.

¹² Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, Trk. tr. T. Akpınar, İstanbul, 1995, 108.

¹³ İdrisî, VI, 679-680.

¹⁴ Hamdullah Kazvîni, 99-100.

¹⁵ İstahrî, 181 vd.

Berdea, Azerbaycan'ın önemli şehirlerinden birisi idi. İbn Havkal'a göre, Arrân'ın en önemli şehri Berdea'nın, çevresinde bir millik alan oldukça sulak ve zengin bir tarım arazisi idi. Bu haliyle de orada yoğun tarım yapıldığını, bağlık, bahçelik, mamur görüntüsüyle oldukça ferah bir şehir olduğunu belirtmektedir¹⁶. İstahrî, Berdea'da meyveler, özellikle de incir üretimi yapıldığını belirtir¹⁷. Burası, sulu fındıkları ve şah kestaneleri ile de tanınmıştı¹⁸. Beylekân, pamuk, çeltik ve hububat üretimi yönünden oldukça zengin idi¹⁹. İbn Havkal, Duvîn'in de büyük bir şehir olduğunu, sularının bol olması sebebiyle çevresinin bağlar ve bahçelerle kaplı olduğunu, özellikle pirinç ve pamuk üretiminin yapıldığını belirtir²⁰. Hububat ve meyve açısından oldukça zengin olan Serâv'ın çevresi tarlalar, bağ ve bahçelerle kaplı idi ve şehirde güzel çarşılar ve hanlar, hububatın öğütüldüğü değirmenler bulunuyordu²¹. Marko Polo'ya göre, Tebriz'de bol ve iyi cins pamuk, hububat, mısır ve şaraplık üzüm yetiştiriciliği yapılmaktaydı²². Yâkut'a göre, Serâv'ın çevresinde pamuk, hububat ve meyvelerin bol olarak yetiştirildiği münbit toprakları vardı²³. Karabağ'a giden Clavijo, burada büyük ovalarla kaplı arazide başta pirinç olmak üzere, buğday ve arpa gibi tahılların bol miktarda yetiştirildiğinden bahsetmektedir²⁴. Zekeriya Kazvîni, Erdebil'in oldukça sulak bir toprağa sahip olduğunu, çevresinde tarım ve ziraatin yapıldığını, bu yönde meyve ve sebzelerin de bol olarak üretildiğini söyler²⁵.

İslâm fetihlerinden sonraki dönemde Azerbaycan'ın ekonomik yönden oldukça önemli bir aşama katettiği anlaşılmakta, bu durum ülkenin gelirlerinde kendini göstermektedir. Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında Azerbaycan'dan yıllık 800.000 dirhem vergi alınmaktaydı²⁶. IX. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Yakubî, Azerbaycan'ın vergilerinin 4.000.000 dirhem oldu-

¹⁶ İbn Havkal, 86.

¹⁷ İstahrî, 183.

¹⁸ Hamdullah Kazvîni, 105.

¹⁹ Hamdullah Kazvîni, a.g.y.

²⁰ İbn Havkal, 86.

²¹ G. Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, Cambridge, 1930, 163.

²² Marko Polo *Seyahatnamesi*, 27-32.

²³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cennû'l-Buldân*, Nşr. Ferîd Abdulâzîz el-Cundî, Beyrut, (Tarihîsiz), III, 230.

²⁴ Clavijo, 190-191.

²⁵ Zekeriya Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Beyrut (Tarihîsiz), 291.

²⁶ Belâzurfî, *Futûhu'l-Buldân*, Trk. tr. M. Fayda, İstanbul, 2002, 468.

ğunu belirtmektedir²⁷. X. yüzyılın ortalarında ölen Kudâme b. Cafer ise, o dönemde Azerbaycan'ın toplam vergilerinin 3.000.000 dirhem olduğunu bildirir²⁸. XI. ve XII. yüzyıllara, yani Selçuklu dönemine ait Azerbaycan'ın vergileri ile ilgili kesin bir rakam verilmemekle birlikte, Hamdullah Kazvîni, *Risâle-i Melikşâhî*'ye dayanarak Anadolu, Gürcistan ve Azerbaycan'ın da dahil olduğu Kafkasya ile el-Cezîre'nin toplam gelirinin 21.500 tümen (215.000.000) dinar olduğunu belirtmektedir²⁹. Selçuklu dinarı Moğol gümüş dinarının 2 katına eşit olduğu için bunun da 50.000 tümen (500.000.000) dinardan fazla tuttuğu anlaşılıyor³⁰ ki, bunun yaklaşık %20 veya %25'inin Azerbaycan'a ait olduğu düşünülürse, Selçuklular devrinde Azerbaycan'ın gelirinin 100-120.000.000 Moğol dinarı civarında olduğu sonucuna varılabilir. Her ne kadar bu rakamın oldukça abartılı olduğu anlaşılıyor ise de, en azından Selçuklular devrinde bölgenin muazzam zenginliğini ifade etmektedir. XIV. yüzyılın ilk yarısına ait Hamdullah Kazvîni'nin kayıtlarında Azerbaycan'ın geliri 2.384.000 dinar, Arıân ve Mûgan'ın gelirleri ise 303.000 dinar, toplamda da 2.687.000 dinar olarak gösterilmektedir³¹. Böylece, devirler arasındaki zenginlik ve refah düzeyi ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Buna göre, Sasanîlerin son zamanında bölgenin zenginliği ile ilgili olarak, bu dönemde alınan vergi ile, İslâm hâkimiyeti dönemindeki alınan vergi arasında çok büyük bir orantısızlık göze çarpmaktadır. Bu durum Moğol hâkimiyeti döneminde de aşağı yukarı kendisini göstermekte, ülke gelirlerinin gittikçe düştüğü görünmektedir. Böylece, Müslüman Arapların fethinden sonra yükselen bir ekonomik büyüme ve bununla paralel bir refah düzeyinin, Selçuklular ve İldenizliler zamanında en yüksek seviyesine ulaştığını, Moğol istilâsı devrinde ise bu durumun tersine döndüğünü görmemiz mümkündür. Bu düşüş her halde Moğolların izledikleri sömürge politikası ile ilgili idi.

Gezgin ve coğrafyacıların konu ile ilgili olarak verdikleri bilgiler Azerbaycan'ın ticarî yapısını da ortaya koymaktadır. İbn Havkal, Urmiye'nin çok güzel bir şehir olduğunu, ticaretin gelişmiş olduğunu belirtir³². Yine aynı

²⁷ Yakubî, *Ülkeler Kitabı*, Trk. tr. M. Ağarı, İstanbul, 2002, 54.

²⁸ Kudâme b. Cafer, *Kitâbu'l-Harac ve San'atu'l-Kitâbe*, Nşr. M. J. de-Goeje, Leiden, 1889, 250.

²⁹ Hamdullah Kazvîni, 28.

³⁰ W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet", *THİTM*, I, 146.

³¹ Hamdullah Kazvîni, 85-105; Z. V. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *THİTM*, I, 27.

³² İbn Havkal, 84-85.

coğrafyacı. Berdea'da ticaretin oldukça revaçta olduğunu belirtmektedir³³. el-İdrisî, Erdebil'i mamur, düzenli bir ticarî hayatı olan, büyük ve güzel bir şehir olarak tanıtmaktadır³⁴. Moğol hâkimiyeti devrinde güney Azerbaycan'a gelen Marko Polo, buranın sosyo-ekonomik durumunu ortaya koyan bazı bilgiler vermektedir. Bu cümleden olarak, bölgenin en önemli şehirlerinden olan Tebriz'in doğu ile batı arasındaki ticaret yollarının ortasında kurulmuş büyük bir pazar olduğunu, Hindistan, Bağdad, Hürmüz, Venedik ve Ceneviz'den çok sayıda tüccarın buraya gelerek ticaret yaptıklarını belirtmektedir. Burada yerli imalat ürünü mamul eşyalar ile dünyanın her yerinden gelen mallar satılmaktaydı. Yani Tebriz büyük bir uluslar arası pazar görünümündeydi. Dolayısıyla şehir her din ve milliyetten insanın bir arada bulunduğu, kültürlerin kaynaştığı büyük bir merkezdi³⁵. Bu ticarî canlılığın sonraki yüzyıllarda da devam ettiği görülmektedir. Clavijo, burada alışverişin çok hızlı ve hareketli olduğunu belirtmekte, başlıca ticarî mallar olarak ipekli, pamuklu, yünlü kumaşlar, krepler, taftalar ve mücevheratı sıralamaktadır. Ayrıca, kadınlar için üretilen ziynet eşyaları ve güzel kokuların da rağbette olduğu anlaşılmaktadır³⁶. Tavernier, Tebriz'i, çevresi yüksek dağlarla kaplı ağaçsız bir yaylada kurulmuş, kalabalık ve ticarete oldukça ileri şehir olarak tanıtır³⁷. İbn Havkal, Erdebil'de mensucat ve itir ticareti ile uğraşan zengin bir tüccar tabakasının bulunduğunu bildirir³⁸.

Azerbaycan'ın Selçuklulardan önceki yüzyıllarda da çevresindeki ülkelerle ticarî bağları vardı. Özellikle Hazar Devleti ile güçlü ticarî ilişkilerinin olduğu anlaşılıyor. İslâm coğrafyacılarının belirttiğine göre, Hazarlara çeşitli kumaşlar ihraç etmekteydiler³⁹. Azerbaycan'ın Karadeniz'in kuzeyindeki Türk devletleriyle olan ticarî ilişkileri bununla sınırlı değildi ve Bulgarlarla da ticaret yapılmaktaydı. Anlaşıldığı kadarıyla, Bulgar tüccarları Azerbaycan'dan bir çok mamul eşya alıp onları Doğu Avrupa'da satmaktaydılar. Mesela, Azerbaycan'da mızrak olarak kullanılan ve cilasız olan kılıçların dört tanesini bir dinardan satın alarak, bu kılıçlara defalarca su verip iyice geliştirdikten sonra Visûlara götürerek kunduz derisi karşılığında değiş-

³³ İbn Havkal, 87.

³⁴ İdrisî, VI, 680.

³⁵ Makro Polo, a.g.y.

³⁶ Clavijo, 97-98.

³⁷ Tavernier, 41.

³⁸ İbn Havkal, 83.

³⁹ İstahrî, 334; İbn Havkal, *Sûretu'l-Arz*, Beyrut (Fârihsiz), 224.

tirmektedirler⁴⁰. Bu durum Azerbaycan'da silah sanayinin olduğunu ve üretilen bazı silahların ihraç edildiğini göstermektedir. Aynı zamanda, demirden yapılan, diğer eşyaların çevre ülkelerde arandığı, demir endüstrisinin geliştiği anlaşılmaktadır

Milletlerarası ticarete baktığımızda, Karadeniz'in kuzeyinden ve doğu Avrupa'dan gelen ticaret yolu, denizden Anadolu'ya ulaşmakta, Trabzon limanı, Erzurum, Erzincan, Ahlat üzerinden Azerbaycan'a girmekte ve Tebriz'e varmakta, buradan da İran içlerinden hareketle Türkistan'ı katedip Çin'e ulaşmakta idi⁴¹.

Azerbaycan üzerinden Kafkasların diğer bölgelerine ulaşan başlıca dört ticaret yolu vardı. Bunlar sırasıyla:

1. Şirvanşahlar devleti ile ticaretin yapıldığı Şamahı yoluyla Şirvan'a ulaşan doğu yolu.

2. Beylekan'dan başlayarak, bu şehrin 7 km. güneyinde bulunan Vartan şehrine ve Mugan ovasına kadar uzanan güney-doğu yolu.

3. Gürcistan ile ticaretin yapıldığı, Gence yolu ile Tiflis'e ulaşan kuzey-batı yolu.

4. Ermenilerle ticaretin yapıldığı Azerbaycan'dan Ermenistan'ın başkenti Dovin(Dvin)'e ulaşan güney-batı yolu⁴².

Zekeriya Kazvîni, Azerbaycan'daki nehirlerin, üzerinde gemileri yüzdüremeyecek kadar küçük olduğunu belirtir⁴³. Bu durumda, Azerbaycan'ın bütün ticaretinin kara yoluyla yapıldığı anlaşılmaktadır.

Bu dönemde Azerbaycan'ın mimarî yapısını ve günümüze kadar gelmiş veya varlığı ismen bilinen mimarî eserler hakkında biraz açıklamada bulunmakta yarar vardır. Nahçıvan, tuğladan yapılan yapılarla Azerbaycan'ın en güzel şehirlerinden birisi haline getirilmişti. Mezar anıtları, kümbetler bakımından çok zengin bir merkez durumundaydı. Bu şehirden yetişen el-Bennâ Acemî b. Ebûbekir el-Nahcivânî'nin 1162'de yaptığı *Yusuf b. Kuseyr*

⁴⁰ Ebû Hâmid Gıranâfî, *Tuhfetü'l-Elbâb*, Nşr. G. Ferrand, JA, 1925, 118.

⁴¹ A. Miquel, *İslâm ve Medeniyeti, Doğuştan Günümüze*, Trk. tr. A. Fidan, II. Mentiş, Ankara, 1991, I, 286'daki harita; A. Rıza Bekin, *İpek Yolu*, Ankara, 1981.

⁴² Barthold, W., "Azerbaycan ve Ermenistan", Trk. tr. İ. Aka, *TAD*, VIII-XII/14-23 (1970-74), 86-87.

⁴³ Zekeriya Kazvîni, 285.

Kümbedi son derece önemlidir⁴⁴. Bu kümbet, yapısı, süslemeleri ve plan özellikleri ile Selçuklu geleneğinin bir devamıydı. İldeniz'in eşi Mu'mine Hatun için yaptırılan kümbet ise son derece meşhurdur. 1186 yılında oğlu Kızıl Arslan tarafından Acemî b. Ebûbekir'e yaptırılan 25 metre boyundaki bu kümbet hem mimarî, hem de dekorasyon açısından son derece gelişmiş bir yapıydı⁴⁵. Yine aynı mimarın inşa ettiği üçüncü bir yapı olan tek kubbeli, önünde eyvanlı girişi olan *Ulu Câmi* de çok önemliydi. Bu câmi günümüze ulaşamamış olup, ancak geçtiğimiz yüzyılda çekilen fotoğraflarından varlığını bilmekteyiz⁴⁶. Nahçıvan'daki İldenizliler dönemi yapılarından birisi de Atabeg Cihân Pehlivân'ın ölmeden önce 1186 yılı başlarında inşa ettirdiği ve günümüze ulaşamayan büyük şehir kapısı idi⁴⁷. Cihân Pehlivân'ın, yukarıdaki tarihten önce bu şehirde yaptırdığı kalenin ve tâkin enkazı ise günümüze ulaşabilmiştir⁴⁸. Tebriz'de *Mescid-i Câmi* bu dönemde inşa edilmiştir⁴⁹. Erdebil'de bulunan *Mescid-i Câmi* de onikinci yüzyılda, muhtemelen İldenizliler zamanında inşa olunmuş önemli bir eserdir⁵⁰. 1197 yılında inşa edilen *Gunbed-i Kebûd*, 1148'de yapılan *Gunbed-i Surkh* ve 1168 yılında yapılan *dairevî kule* Merâğa'daki dönemin önemli mimari eserleridir⁵¹.

Bu mezar anıtları mimarisi, aynı dönemde ve sonraki yüzyıllarda Kuzey ve Güney Azerbaycan'da da oldukça etkili olmuştur.

Atabeg Özbek, Kızıl Arslan'ın iktidarı tamamen eline geçirdiği 1189 yılından itibaren Azerbaycan Atabegliği'nin başşehri olan Tebriz'de, hiç bir harcamadan kaçınmadan, mükemmel bir köşk inşa ettirmişti. Bu köşkün önünde güzel bahçeleri vardı ve şahane manzarasıyla, mükemmel bir mimari eserd⁵². Buranın daha sonraki dönemlerde Tebriz'e dışarıdan yapılan saldırılar, depremler ve yangınlarla tamamen tahrip olduğu ve kalıntılarının bile kalmadığı anlaşılmaktadır.

⁴⁴ O. Aslanapa, *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Ankara, 1996, 122 vdd.; E. Schroeder, "Architecture of Islamic Iran, The Saljuq period", *A Survey of Persian Art*, Oxford, 1939, II, 1024.

⁴⁵ O. Aslanapa, 129-139; E. Schroeder, a.g.y.

⁴⁶ O. Aslanapa, 140.

⁴⁷ V. Minorsky, "Nahçıvân", *İA*, IX, 34.

⁴⁸ Z. V. Togan, "Azerbaycan", *İA*, II, 110.

⁴⁹ L. Lockhart, *Persian Cities*, London, 1960, 17.

⁵⁰ L. Lockhart, 57.

⁵¹ L. Lockhart, 64; E. Schroeder, a.g.y.

⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Trk. tr. A. Özaydın, A. Ağırakça, İstanbul, 1987, XII, 394.

Azerbaycan Atabegliği'nin çağdaşı Anadolu'daki Selçuklu Devleti ve Türk beylikleri tarafından ortaya konan mimarî eserlerin yapımına imza atan mimar ve ustaların büyük kısmının Azerbaycan'dan geldikleri modern tarihçiler tarafından kabul gören bir görüştür.⁵³ Şüphesiz, bu durumda Azerbaycan'da güçlü bir mimarî alt yapının var olduğuna inanmak icap etmektedir. O döneme ait olup, günümüze kadar ulaşabilen eserler sayıca son derece azdır. Bunun en bariz sebebinin 1220'lerde başlayan ve ülkeyi önemli ölçüde hırpalayan Moğol istilası olduğunu tahmin etmek güç olmasa gerekir. Ayrıca, Atabeg Kızıl Arslan'ın son Irak Selçuklu hükümdarı II. Tuğrul ile yaptığı hâkimiyet mücadelesi sonucunda ülkenin önemli ölçüde zarar gördüğü, 1194 yılında Irak Selçuklularının ortadan kalkması ile birlikte birtakım Harezmi komutanlarının denetimden çıkarak Irak-ı Acem ile birlikte Azerbaycan'da estirdikleri terör ortamı ve Gürcülerin bölgeye düzenledikleri saldırılar neticesinde yaşanan yıkımlar da bu konuda etkili olmuştur.

İbn Havkal, Erdebil'in evlerinin tuğladan ve topraktan yapıldığını söyler.⁵⁴ Bunu teyid eden bir bilgi de el-İdrisî'den gelmektedir. İdrisî, Erdebil'i kilden yapılan binalarla kaplı, mamur, büyük ve güzel bir şehir olarak tanıtmaktadır.⁵⁵ Tavernier, Tebriz'deki yapılar hakkında bilgi verirken, evlerin genelde güneşte pişmiş tuğlalardan yapıldıkları, damlarının taraça şeklinde ve bunların iç taraflarının kubbeli olduğu, kireçle beyaza boyandıklarını, binalarda harç olarak da kıyılmış saman ile karıştırılan killi toprağın kullanıldığını belirtmektedir.⁵⁶ Anlaşıyor ki, bu yapı tekniği eski bir geleceğin devamı idi ve araştırdığımız XII.-XIII. yüzyıllarda da kullanılmaktaydı.

Azerbaycan topraklarının maden cevherleri yönünden zengin olduğu bilinmektedir. Merâğa'nın kasabalarından birisi olan Musula'da demir madenleri⁵⁷, Dâmgân'da ise altın madeni işletilmekteydi⁵⁸. Kuzeyden güneye doğru uzunluğu yaklaşık 130 km. civarında olan Urmiye gölü, büyük tuzluluk oranı ile Azerbaycan'ın en önemli tuz üretim alanı idi. Aynı zamanda bu

⁵³ Bu konuda Claude Cahen'in görüşleri son derece önemlidir (bkz. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Trk. tr. Y. Moran, İstanbul, 1984, 256 vd.

⁵⁴ İbn Havkal, 83.

⁵⁵ İdrisî, VI, 680.

⁵⁶ J. B. Tavernier, 41.

⁵⁷ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, Haz. T. Temelkuran, N. Aktaş, İstanbul, tarihsiz, IV, 672.

⁵⁸ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, Nşr. F. Teschner, Leipzig, 1929, 20.

gölün çevresinde bol miktarda çinko oksit çıkarılırdı. Gerek tuz, gerekse de çinko oksit büyük ölçüde ihraç edilen önemli madenlerdi⁵⁹.

Azerbaycan'ın İslâm fetihlerinden sonraki dönemde yeni kurulanlarla birlikte şehir sayısı Selçuklular devrinde ellinin çok üzerinde idi. Sasanîler zamanında var olup da sonraki dönemde yaşanan ticarî canlanışla birlikte zenginleşip, büyüyen şehirler, X. yüzyıldaki durgunluktan sonra Selçuklu hâkimiyeti ile birlikte XI. yüzyılın ortalarından itibaren tekrar canlanışa geçmiş gibi görünmektedir. Bunda Selçukluların ortaya koyduğu istikrar ve barış ortamının rolü büyük olmuştur. Yine bu devir, öncesi ve sonrasına ait verilere baktığımızda vaziyeti görmemiz mümkün olmaktadır.

Azerbaycan'ın başlıca şehirleri ve bunların durumları ile ilgili bilgilere gelince. Hamdullah Kazvîni Azerbaycan'ın şehirlerini şöyle sıralar: Tebrîz, Ücân, Tasûc, Erdebîl, Halhâl, Dârmerzîn, Şâhrûd, Mişkîn, Hayâv, Ânâr, Ârcâk, Âher, Teklife, Kelîber, Derâverd, Kal'a-i Kehrân, Gîlân, Faslûn, Nûdez, Yâfet, Hoy, Selmâs, Urmiye, Uşnûye, Serâv, Miyânic, Germerûd, Merâga, Besûy, Dehhuvârân, Nîlân, Merend, Dizmâr, Zengiyân, Zenûz, Gurgur, Nahçivan, Âcnân, Ordûbâd, Âzâd, Mâkûye, Mûgân, Bâcrevân, Berzend, Pilsuvâr, Mahmûd Âbâd, Hemşehre, Arrân, Beylekân, Berdea, Gence, Hîrek⁶⁰.

İbn Hurdadbih'e göre Azerbaycan'ın şehirleri şunlardır: Merâga, Meyânic, Erdebîl, Varsân, Sîser, Berdea, Sâburhâset, Tebrîz, Merend, Huwayye, Kulsâre, Mûkân, Berzend, Cenze (Gence), Ebruvîz, Câbervân⁶¹.

İbn Havkal, Azerbaycan'ın şehirlerini şu şekilde sıralar: Arrân, Berdea, Derbend, Tiflis, Beylekân, Versân, Berdîc, Şamâhiye, Şirvan, Lâyçân, Şâbrân, Kalbe, Şekî, Gence, Şemkûr ve Hanân. Bunların içerisinde en büyük şehir olarak Arrân gösterilirken, Berdea, Derbend ve Tiflis büyük şehirler olarak sıralanmakta, diğerleri ise küçük şehirler olarak tanıtılmaktadır⁶².

Yakubî, Azerbaycan'ın şehirleri olarak Erdebîl, Versân, Beylekân, Merâga, Berzend, Versân, Berdea, Şiz, Serât, Merend, Tebrîz, Meyânic, Urmiye, Huvey ve Salmas'ı gösterir⁶³.

⁵⁹ G. Le Strange, 160.

⁶⁰ Hamdullah Kazvîni, 85-105.

⁶¹ İbn Hurdadbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Nşr. M. J. de-Goeje, Leiden, 1889, 119.

⁶² İbn Havkal, 89.

⁶³ Yakubî, 53.

el-Bekrî, Azerbaycan'ın şehirlerini birkaç tanesini belirtmektedir: Erdebil, Merenc, Bâcrân, Versân ve Merâğa⁶⁴.

Bu şehirlerden bazıları hakkında bilgi sahibi olmak bizi daha da aydınlatacaktır. Bunlardan Serâv şehri, Tebriz-Erdebil yolu üzerinde olup, Verzend, Derend, Berâgûş ve Sekhîr adlarında dört nahiyesi bulunmaktadır⁶⁵. Serâv'm sol kıyısından çıkan bir kolu üzerinde kurulan Ūcân kasabası, surlarla kaplı, çok iyi çarşısı bulunan bir yerleşim yeri⁶⁶. Tebriz'in 110 km. güneyinde Sâfi Rûd ırmağı üzerinde kurulan Merâgâ, çevresi surlarla kaplı geniş meyve bahçeleri olan güzel bir şehir idi⁶⁷. İdrisî, Erdebil'i mamur, büyük ve güzel bir şehir olarak tanıtmaktadır⁶⁸. Yine aynı müellif, Merâğa'nın da güzel ve büyük bir şehir olduğunu bildirmektedir⁶⁹.

Selçuklu hâkimiyetinin başlarında, 1046 yılında İslâm dünyasında başladığı seyahati sırasında Azerbaycan'a da uğrayan Nâsır-ı Husrev, buranın merkezi olarak gösterdiği Tebriz'in 1.400 adım eninde ve aynı uzunlukta kare şeklinde bir alana yayılmış, mamur bir şehir olduğunu belirtmektedir⁷⁰. Clavijo, Tebriz'i, iki dağ arasında kalan bir ovada kurulmuş, çevresinde surların bulunmadığı, yaklaşık 200.000 evden meydana gelen oldukça büyük bir şehir olarak tanıtmaktadır. Güzel yollar, meydanlar, pek çok güzel binalar ve evler; özellikle mavi ve altın sarısı çinilerle bezeli, içleri kandillerle aydınlatılmış muhteşem camiler; son derece güzel hamamlar; şehrin önemli kişilerine ait eskiden yapılmış eşsiz konaklar; her biri güzel bir meydana açılan şehir kapıları; meydanların sonlarında, içerisinde konaklayan kişiler için ayrılmış bir çok dairelerin ve mağazaların bulunduğu kervansaraylar; bu kervansarayların çıkışında ise, içerisinde her çeşit malın satıldığı çarşılar Tebriz şehrinin başlıca özelliklerini meydana getirmektedir.

İbn Havkal, Gence'nin mamur, güzel, bereketli, iyi bir ahaliye sahip şehir olduğunu⁷¹; Erdebil'in hemen altında bulunan Merâğa'nın Erdebil'

⁶⁴ el-Bekrî, *Kitâbu Mesâlik ve'l-Memâlik*, Nşr. A. P. Van Lœuwen, A. Fere, Tunus, 1992, I, 497.

⁶⁵ Yâkût, III, 230.

⁶⁶ Yâkût, I, 124.

⁶⁷ Yâkût, V, 109.

⁶⁸ İdrisî, VI, 680.

⁶⁹ İdrisî, VI, 679-680.

⁷⁰ Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, Trk. tr. A. Tarzî, İstanbul, 1994, 9.

⁷¹ İbn Havkal, 88.

den sonraki en büyük şehir ve eski dönemlerde bölgenin hükümet merkezi olduğunu, Ebû'l-Kâsım Yusuf b. Dâvedest'in hükümet merkezini buradan Erdebil'e naklettiğini, düzenli sokakları, içimi hoş suları ve bahçeleriyle güzel bir şehir olduğunu belirtmektedir.⁷² İstahrî, Erdebil'in Azerbaycan'ın en büyük şehri olduğunu, çevresindeki surların uzunluğunun üç fersah tuttuğunu, üç kapısının bulunduğunu, bu haliyle de oldukça mamur bir görüntü sergilediğini; Meraga'nın da büyük ve mamur bir şehir olduğunu, çevresinin bostanlarla kaplı bulunduğunu belirtir. Azerbaycan'a ait Urmiye, Meyânic, Huvenç, Ecen, Daharrekân, Huveyye, Salmâs, Merend, Tebrîz, Varsân, Mukân, Câbrevân, Uşnu gibi büyük şehirlerin isimlerini sayar.⁷³ İbn Havkal, Azerbaycan'ın en gelişmiş şehri olarak Erdebil'i gösterir. Burada askeri kışlaların ve bölgenin yönetim organlarının bulunduğunu, çevresindeki otuz fersahtan daha fazla bir toprak parçasında ekim-dikim işlerinin yapıldığını belirtir. Daha sonra şehir hakkındaki bilgilere geçerek, evlerinin tuğladan ve topraktan yapıldığını, mensucat ve ıtır ticareti ile uğraşan zengin bir tüccar tabakasının bulunduğunu bildirir.⁷⁴

XVII. yüzyılın meşhur seyyahı Evliyâ Çelebi, halkının zenginliğinden dolayı Merâğa'nın sık sık saldırılara uğrayarak yağmalandığından bahsetmektedir. Aynı seyyah, şehrin yaklaşık yedi bin civarında kâgir evden meydana geldiği, câmi, han, hamam, pazar ve çarşısının bulunduğunu, içerisi ve çevresinin bağ ve bahçelerle kaplı olduğunu belirtmektedir.⁷⁵

Azerbaycan'ın en önemli şehirlerinden olan Tebriz, Urmiye gölünün yaklaşık 50 km. doğusunda, Şâhâ yarımadası yakınlarında göle dökülen bir ırmağın üzerinde kurulmuştur.⁷⁶ 1213 yılında buraya gelen Yâkût, şehir hakkında bilgi verirken, Azerbaycan'ın en büyük ve önemli şehri olduğunu belirtir.⁷⁷ Bu şehir Moğol hâkimiyeti ile birlikte bütün İran'ın en önemli şehri ve siyasî merkezi haline getirildi ve Bağdad'ın tahribi ile de bütün İslâm dünyasının en büyük ve zengin bir kültür şehri oldu.⁷⁸ Bunu göstermek açısından tarihî bir olayı nakletmek yararlı olacaktır: Moğol istilasın-

⁷² İbn Havkal, 84.

⁷³ İstahrî, 181 vd.

⁷⁴ İbn Havkal, 83.

⁷⁵ Evliyâ Çelebi, IV, 672.

⁷⁶ G. Le Strange, 161.

⁷⁷ Yâkût II, 15.

⁷⁸ Tebriz'in Moğol hâkimiyeti dönemindeki kültürel gelişmesi için bakınız: Karl Jahn, "Tebriz, Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi", *Türk. tr. İ. Aka, TAD, XIII/24* (1979-80), 59-78.

dan az önce 1210 yılı civarında, Azerbaycan üzerine askeri bir sefer düzenleyen Gürcüler, Tebriz önlerine geldiklerinde şehir halkı altın, gümüş, mücevherat, inci, kıymetli eşya, elbise, at, katır, deve ve Gürcü ordusunun ihtiyacı kadar yiyecek vermek suretiyle tahribattan kurtulmuşlardı. Gürcü ordusu burayı takiben Miyâne üzerine yürütmüş, buranın hâkimi de çok sayıda altın, gümüş ve mücevherat vermek suretiyle Gürcülerin tahribatından kurtulmuştu. Gürcüler sefer dönüşü tekrar Tebriz üzerine gelerek daha önceki gibi büyük bir servet alarak şehre dokunmadan gitmişlerdi⁷⁹. Moğolların Harezmsâhlar devletini yıkarak orta ve yakın-doğuya doğru ilerlemeleri sonucunda Azerbaycan bölgesi de Moğol öncülerinin hücumuna maruz kalmıştı. Bu cümleden olarak, *Şubat-Mart 1221* tarihinde Tebriz'e yönelmişler, Tebriz halkı Moğollara değerli eşyalar, erzak, kumaşlar ve atlar vererek şehre dokunmalarını önlemişti⁸⁰. Moğollar bu olaydan birkaç ay sonra *Ağustos-Eylül 1221* tarihinde tekrar Tebriz üzerine yürümüşler, şehre saldırmadan önce halktan değerli mallar ve eşyalar isteyip, alacaklarını alıp şehre dokunmadan Gence'ye yönelmişlerdi. Burayı saldırarak kolayca ele geçiremeyeceklerini gördükleri için şehrin sakinleriyle anlaşarak kararlaştırılan miktarda para ve mal karşılığında şehre dokunmadan komşu Gürcistan topraklarına girmişlerdi⁸¹. Bu olaylar, Azerbaycan şehirlerinin Selçuklular devrindeki iktisadi zenginliğini ortaya koymaktadır. Özellikle Tebriz halkının verdikleri haraçlara bakıldığı zaman, her ne kadar bunların miktarı belirtilmemiş olsa da, çok fazla olduğu görülmekte, bu da şehrin zenginliğini göstermektedir. Böylece Moğol istilası öncesinde Azerbaycan şehirlerinin zenginliği daha iyi anlaşılacaktır.

Moğol istilasından sonra Kafkasya'dan geçen Hıristiyan din adamı Wilhelm von Rubruck, Nahcivân hakkında bilgi verirken, buranın Azerbaycan Atabeglerinin merkezi, çok büyük ve güzel bir şehir olduğunu, istilâdan sonra ise, Moğollar tarafından harabeye çevirildiğini söylemektedir⁸². Aynı seyyah, dağların girişinde bulunan Gence'nin de büyük bir şehir olduğunu belirtmektedir⁸³.

⁷⁹ Anonim *Gürcü Vekayinâmesi*, Trk. tr. H. D. Endreasyan, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılma Kadar)*, Ankara, 2003, 417-418, 419.

⁸⁰ İbnu'l-Esîr, XII, 332-334, 336.

⁸¹ İbnu'l-Esîr, XII, 336-344.

⁸² W. Rubruck, *Moğolların Büyük Hanma Seyahat 1253-1255*, Trk. tr. E. Ayan, İstanbul, 2001, 136.

⁸³ W. Rubruck, 135.

Arrân, Aras nehri kıyısında kurulmuştu. Büyüklük açısından Rey ve İsfehân'dan sonra İran'ın üçüncü büyük vilâyeti durumundaydı. Başlıca şehirleri şunlardı: Berdea, Beylekân, Gence ve Hîrek⁸⁴. Yâkût, Arrân'ın geniş bir vilâyet olduğunu, bu yönüyle de beldelerinin çok olduğunu belirterek, bunları şu şekilde sıralar: Gence, Berdea, Şemkûr ve Beylekân⁸⁵.

Ebü'l-Fidâ, Berdic'in Berdea'ya dört fersah uzaklıkta bulunduğunu, Nizâbâbek'in Arrân'ın şehirlerinden birisi, Huvenc'in de Azerbaycan'ın şehirlerinden birisi olduğunu belirtmektedir⁸⁶.

Mukaddesî, Hoy'un doğusunda ve Hoy ırmağının bir kolu üzerinde kurulmuş bulunan Merend'in câmisi ve dış mahallede bir pazarı olan küçük bir kale olduğunu belirtmektedir⁸⁷. Yine aynı coğrafyacı Urmîye'nin kuzeyinde bulunan Salmâs'ın Cuma câmiî ve güzel çarşıları olan bir kasaba; Erdebîl'in de çarşısı ve Cuma câmiî olan bir şehir olduğunu belirtir⁸⁸.

Şehirlerde çeşitli zenaat kollarının yaygın bir şekilde ve üretime yönelik olarak varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bunların başında çeşitli kumaşların üretimi, ipek, silah, deri üretimi, altın, gümüş ve değerli taşların işlenerek çeşitli süs ve takıların yapımı, mensucat ve ıtır üretimi gelmektedir. Tavernier, Tebriz halkının geçim kaynağının başında zenaatçiliğin geldiğini belirtir. Deriden üretilen mamul eşya arasında çizme ve ayakkabı başta gelmektedir. Oldukça rağbet gören kumlu sahtiyan derileri de burada yapılmaktadır⁸⁹. İbn Havkal, Erdebîl'de mensucat ve ıtır ticareti ile uğraşan zengin bir tüccar tabakasının bulunduğunu bildirir⁹⁰.

Azerbaycan'a Türk yerleşimi ile birlikte hayvancılık bölge ekonomisinde önemli bir zenginlik kaynağı haline gelmişti. Konar-göçer Türk topluluklarının ekonomilerinin başlıca kaynağını oluşturan küçük ve büyük baş hayvanların beslenmesi sonucu üretilen etler, yünler, bunlardan dokunan halı, kilim, yolluk, keçe, aba ve her türlü yünlü kumaşlar bölgenin ihtiyaçlarını karşıladığı gibi, çevre ülkelere satılan önemli ticarî maddeleri oluşturmaktaydı. Bunun yanında başta at olmak üzere taşımacılıkta kullanılan katır

⁸⁴ Hamdullah Kazvîni, 105.

⁸⁵ Yâkût, I, 164-165.

⁸⁶ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, Frs. tr. A. Âyctî, Tahran, 1369, 444.

⁸⁷ Mukaddesî, *Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Nşr. M. J. de-Goeje, Leiden, 1906, 377.

⁸⁸ Mukaddesî, 374, 377.

⁸⁹ Tavernier, 41.

⁹⁰ İbn Havkal, 83.

ve eşekler de son derece önemli idi. Bu cümleden olarak, Tebriz'de hayvan yetiştiriciliği oldukça gelişmiş olup, özellikle cins atlar ve yük taşımacılığında kullanılan eşekler beslenmekte idi⁹¹.

Mûgân, sıcak bir iklim ve büyük otlaklara sahip olduğu için Türkmenler için mükemmel bir kışlak sahasıydı. Bu yüzden halkın büyük çoğunluğu yine Türkmenlerden oluşuyordu⁹².

Azerbaycan'ın güneyini oluşturan Tebriz bölgesinin yerli halkı Fars kültürüne mensup topluluklardan oluşmaktaydı. Bunun yanında, Selçuklu hâkimiyeti ile birlikte konar-göçer Türkmen kitlelerinin bir kısmının burada yerleştikleri tahmin olunabilir. Bunların şehirlerde değil de, daha çok kırsal kesimlerde yaylak-kışlak arasında hayatlarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Özellikle Azerbaycan'ın kuzeyindeki Arrân bölgesi Türkmen topluluklarının en yoğun şekilde yerleştikleri bölgeydi. Buranın sert iklimi ve bitki yapısı Türkmenlerin hayvan sürülerinin yaşaması için uygundu⁹³. Ayrıca, Gürcistan ve Şirvan ülkelerinin sınırında bulunması burayı bir uç bölgesi durumuna sokmakta ve bu da Türkmenleri buraya çekmekteydi. Türkmenlerin başlarında bulunan boy beylerinin bir kısmı devlete bağlı olarak, kendilerine verilen iktâlarda, Selçuklu melik ve emîrlerinin hizmetinde, bölgenin Gürcülere karşı korunmasında görev yapmaktaydılar. Bunların sayıları Moğol istilâsı öncesinde oldukça artmıştı⁹⁴.

Türkmenlerin büyük kitleler halinde Azerbaycan'a yerleşmesi Melikşah'ın saltanatı döneminde gerçekleşmiştir. Bu cümleden olarak, 1076 yılında Melikşah'ın Sav Tigin komutasında gönderdiği kalabalık bir Türkmen grubu Arrân bölgesinde yerleştiler⁹⁵.

Bölgede Türkmenlerin dışında Kıpçak varlığı da göze çarpmaktadır. Esasen, Kıpçakların Kafkaslar bölgesinde belli bir nüfus kesafetine sahip oldukları bilinmektedir. Kuban nehri ve Terek nehri boylarından, Kafkas

⁹¹ Marko Polo Seyahatnamesi, 27-32.

⁹² Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Tuhfetü'l-Elbâb*, Nşr. G. Ferrand, *JA*, Ju.-Sep. 1925, 236; Yâkût, V, 261; V. Minorsky, "Mûgân", *IA*, VIII, 447.

⁹³ A. İbrahimov, A. Koçman, 94-103.

⁹⁴ F. Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Belleten*, XXI/83 (1957), 431. İldeniz'in bu Türkmenlerden 50 bin kişilik bir hazır kuvvet meydana getirmesi ve özellikle Gürcülerin üzerine yapılan seferlerde bu sayının çok daha fazla artması, bölgedeki Türkmenlerin nüfuslarının kesafetini ortaya koymaktadır.

⁹⁵ Z. V. Togan, a.g.m., II, 101.

dağları ve Dağıstan içlerine kadar yayılmışlardı⁹⁶. Özellikle bir takım yer isimleri Kanglı-Kıpçak boylarının bölgedeki varlıklarını yansıtmaktadır. Bir çok tarihi olaylar da bu durumu doğrulamaktadır. Bu cümleden olarak, XII. yüzyıl başlarında Karadeniz'in kuzeyinde Ruslarla yaptıkları mücadelelerden yenik çıkan bir kısım Kıpçak topluluğu, Atrak adlı bir başbuğın idaresinde Kafkasya taraflarına göç etmişler ve bunlar daha sonra Gürcü kralı IV. David'in gayretleri ile Gürcistan topraklarına yerleştirilerek, Hıristiyanlaştırılmışlardı. Gürcüler daha sonra bu savaşçı ve kalabalık Türk topluluğunu Türklerle yaptıkları savaşlarda en büyük koz olarak kullanmışlardı⁹⁷. Moğolların Karadeniz'in kuzeyini istilâları sırasında da Kıpçak gruplarından önemli bir kısmı tekrar Kafkaslara ve Azerbaycan taraflarına göç etmek durumunda kalmışlardı. Her durumda, onların bölgeyle temasının devam ettiği ve buradaki Türk topluluklarının bir kısmını teşkil ettikleri görülmektedir. Atabeg İldeniz'in de bir Kıpçak olduğu hatırlanırsa durum daha da netlik kazanacaktır⁹⁸.

Türkmen ve Kıpçakların dışında başka Türk gruplarının da Azerbaycan'da yerleştikleri bilinmektedir. Karahanlıların ve Sultan Sancar'ın durduramadığı Kara Hitayların Türkistan'a hâkim olarak, peşinden Mâverâünnehr ve Horasan'a doğru yayılmaları sonucu buralarda bulunan çeşitli Türk toplulukları XII. yüzyılın ikinci yarısında göç etmek zorunda kalmışlardı. Bunlar arasında bulunan Karluklar ve Kanglıların önemli bir kısmı batıya doğru göç ederek Azerbaycan, Anadolu ve Yakın-doğuya yerleştiler⁹⁹. Şüphesiz bunların arasında Türkistan şehirlerinde oturan tüccar, sanatçı, bilim adamı ve her meslekten insanlar da vardı. Bunların bir kısmı Azerbaycan'da yerleşerek buranın medeni gelişmesine önemli ölçüde yardımcı oldular.

⁹⁶ A. N. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972, 98.

⁹⁷ *Anonim Gürcü Vekayinâmesi*, 319 vd.; A. N. Kurat, 83 vd.; P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Trk. tr. O. Karatay, Ankara, 2002, 187; H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya, 2001, 82.

⁹⁸ F. Sümer, Kıpçakların Azerbaycan'da yurt tuttuklarına dair kati bir bilgiye ulaşamadığını belirtmektedir (bkz. A.g.m., 433-435). Bu fikir genel anlamda doğru olmasına rağmen, yine de Kıpçakların bölgedeki varlıklarını inkâr etmemek gerekir. En azından, Gürcülerle yapılan savaşlarda, onların en büyük gücü durumundaki bu büyük Türk topluluğunun bir kısmının Kafkasya'da meskûn olduğu unutulmamalıdır.

⁹⁹ Cuveynî, *Târih-i Cihan Guşa*, Trk. tr. M. Öztürk, Ankara, 1988.II, 305-306; Zekeriya Kazvîni, 236; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1980, 265-266; P. B. Golden, a.g.y.

Azerbaycan'da hâkim din İslâmiyet olmasına rağmen, Musevîlerin ve Hıristiyanların varlığı da bilinmektedir. Özellikle seyyahların eserlerinde konu ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

XII. yüzyılda Orta ve Yakın-Doğuyu gezen Yahudi seyyah Tudela'lı Benjamin, Batı İran'da çok sayıda ırkdaşının yaşadığından bahisle, bazı rakamlar da vermektedir: Hemedân'da 30.000, İsfahân'da 15.000, Nihâvend'de 4.000 Yahudi¹⁰⁰. Wilhelm von Rubruck, Azerbaycan'dan başlamak üzere İran içlerine kadar olan bölgede çok sayıda Yahudi'nin yaşadığını belirtmektedir¹⁰¹.

Yine XII. yüzyılda yaşamış tanınmış bir Yahudi filozofu olup, sonradan din değiştirerek İslâm'ı kabul eden Samuel b. Yahya el-Magribî (1174), Azerbaycan'da Karaim Yahudilerinin yaşadığını belirtmekte¹⁰² ve bunların yoğun olarak Meraga, Tebriz, Salmas ve Bahve'de yerleştikleri anlaşılmaktadır¹⁰³.

Her üçü de çağdaş olan bu müelliflerin verdikleri bilgilerin ışığında Azerbaycan'da kesin sayısı bilinmemekle birlikte çoğunluğunu Karaimlerin oluşturduğu belli sayıda Yahudinin yaşadığı anlaşılmaktadır. Hele Tebriz gibi büyük bir ticaret şehri göz önüne alındığında, Azerbaycan'da birkaç bin kişiden oluşan bir Yahudi kitlesinin bulunacağı kolaylıkla tahmin edilebilir.

Müslümanların Yahudilere davranışları nasıldı? Benjamin'e göre, Yahudiler, "hükümdarın himâyesinde güvenli, itibarlı ve mutlu bir şekilde yaşamaktaydılar"¹⁰⁴. Sultan Sancar'ın, Hz. Danyal'a güzel bir kabir yaptırarak, hemen yanında ibadetlerini rahatça yerine getirebilsinler diye Yahudiler için bir sinagog inşa ettirmesi ve saygısızlık olmasın diye yakından geçen akarsudan balık tutulmasını yasaklaması, Türk hükümdarlarının Yahudilere bakışımı göstermesi açısından önemlidir¹⁰⁵.

¹⁰⁰ Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Tr. tr. N. Arslantaş, İstanbul, 2001, 74-76. Petachia da rakam vermemekle birlikte, İran topraklarında ve Babil'de sayısı 60'ı aşan Yahudi topluluğundan, ve çok sayıda Yahudinin yaşadığından bahsetmektedir (a.g.e., 101).

¹⁰¹ W. Rubruck, 134.

¹⁰² Samuel b. Yahya el-Magribî, *Bezu'l-Mechud fi İfñânü'l-Yehud*, Nşr. A. Tavile, Medine, 1408; Trk. tr. O. Cilacı, *Yahudiliği Anlamak*, İstanbul, 1995, 143.

¹⁰³ Samuel b. Yahya el-Magribî, 144.

¹⁰⁴ Tudela'lı Benjamin, 64. Ratisbon'lu Petachia, gidip görmediği halde İran'da yaşayan Yahudilere baskı ve zulüm yapıldığını söylemektedir ki, bu da onun bir gayrı Müslim olarak Avrupa'da Müslümanlar hakkında anlatılan uydurma rivayetlerin etkisinde fazlaca kaldığını göstermektedir (a.g.y.)

¹⁰⁵ Tudela'lı Benjamin, 73 vd.

Bu Yahudiler, bağlı oldukları Selçuklu hükümdarına her yıl kişi başına bir dinar cizye vergisi vermekle yükümlüydüler¹⁰⁶.

Bütün Orta ve Yakın-Doğudaki Yahudilerin dinî reisi konumunda olan kişi, Bağdad'da bulunan ve sayıları onu bulan akademilerin en büyüğünün başında bulunan baş rabbi (haham), Müslümanların adlandırılmaları ile Reisu'l-Câlût olarak bilinen haham başı idi. Yahudi cemaatinin önde gelen kişilerinin tavsiyesi ile tayin edilir ve görevi halife tarafından tasdik edilerek, onaylandıktan sonra meşruiyet kazanırdı. Kendi otoritesini temsil eden ve kendisinin takdis ettiği rabbileri ve memurları (hazan) tayin etme yetkisine sahipti. Bu baş hahamın son derece zengin olduğu da görülmektedir. Irak'ta misafirhaneleri bağ, bahçe ve arazileri bulunmaktadır. Bunların çoğu nesilden nesile geçerek miras bırakılan servetlerdi. Bunun dışında misafirhaneler, hastaneler, pazarlar, tüccarlar ve uzak ülkelerden getirilen mallardan haftalık mutad vergiler de almaktaydı. Dünyanın her köşesindeki Yahudiler tarafından gönderilen hediyeler de önemli bir yekun tutmaktaydı. Devletin koruması altında olduğu için hiç kimse bu servetleri elinden almağa cesaret edemezdi. Anlaşıldığı kadarıyla, bu korunmanın bedeli olarak halifeye, veliahd ve vezire beli bir oranda para vermekteydi¹⁰⁷. Yahudi topluluklarının hukuki meselelerini çözen yargıçlar bu baş haham tarafından atanmaktaydı¹⁰⁸.

Rubruck, Moğol istilası öncesi, yani Azerbaycan Atabegliği Devleti zamanında Nahcivan'da 80 tane Ermeni kilisesinin olduğunu söylemektedir¹⁰⁹. Yine aynı seyyah Gence'de çok sayıda Ermeni'nin yaşadığını belirtmektedir¹¹⁰. Marko Polo, Tebriz'de büyük bir manastır olan Saint Barsamo'dan bahsetmekte¹¹¹, böylece Hıristiyanların bu şehirde de bir cemaat olarak yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bu bilgilere bakarak, Azerbaycan'da bir miktar Hıristiyan halkının varlığı ortaya çıkmakta ve bunların en büyük grubunun da Ermeniler olduğu görülmektedir.

Rubruck, her Ermeni evinin kutsanmış bir yerinde, haç tutan tahtadan yapılmış bir elin bulunduğunu ve bunun önüne yanan bir lamba yerleştirildiğini; her akşam yakılan buhurdanlığın evin her köşesine taşınarak, kutsal

¹⁰⁶ Tudela'lı Benjamin, 75.

¹⁰⁷ Tudela'lı Benjamin, 66, 100.

¹⁰⁸ Petachia, 100.

¹⁰⁹ W. Rubruck, 136.

¹¹⁰ W. Rubruck, 135.

¹¹¹ Marko Polo, 28.

tütsü ile her cinsten düşman ruhlarının kovulduklarını belirterek, dönemin Hıristiyanlarının inanç ve ibadetleri hakkında bilgi vermektedir¹¹².

Evlîyâ Çelebi, Merâğa'da 70-80 bin Ermeninin bulunduğundan ve içerisinde 500 civarında din adamının görev yaptığı büyük bir kiliseden bahseder¹¹³. Bu rakamlar abartılmış olsa da kalabalık bir Hıristiyan zümresinin varlığını ortaya koymaktadır.

XIII. yüzyılın ünlü gezginlerinden Nestûrî rahibi Rabban Sauma'nın anlattıklarından görebildiğimiz kadarıyla, bu yüzyılda orta-doğuda Nestûrî Hıristiyanlık belirgin bir gelişme göstermiştir. Esasen IX. yüzyılın sonlarından itibaren İran'da Herat ve Merv gibi şehirlerde piskoposluklar kurularak teşkilatlandıkları bilinmektedir¹¹⁴. Sonraki yüzyıllarda daha da gelişerek Azerbaycan'da kendilerine taraftar buldukları anlaşılmaktadır. Bu cümleden olarak, Rabban Sauma, bölgedeki Nestûrî örgütlenişi hakkında bilgi verirken, Azerbaycan'da piskoposluklarının varlığını belirtmektedir¹¹⁵.

Farklı dinler arasında evlilikler yasaktı. Bu cümleden olarak, Hıristiyan bir kadın, dinî anlayışına göre, kendi dininden olmayan bir erkekle evlenemediği gibi, Hıristiyan bir erkek de Müslüman olmaması şartıyla Hıristiyan olmayan kadınla evlenmek isterse, o kadının dinini değiştirmesi gerekmektedir. Hıristiyanların ve Yahudilerin birbirlerinin dinlerine girmeleri de kesinlikle yasaktı. Buna mukabil, her iki dine mensup olanlar yalnızca İslâm dinine girebilirlerdi. Her üç dine mensup olanlar birbirlerine varis olamazlardı. Mirasçı bırakmadan ölen Hıristiyan ve Yahudilerin malları kendi cemaatlerine kalırken, aynı durumda olan bir Müslümanın malları devlet hazinesine kalırdı. Mecûsî ve Yahudi reislerinin mevkileri irsi idi ve melik ünvanını taşıyorlardı. Bu cemaatler vergilerini bunlara ödemektedirler. Oysa Hıristiyanlar için durum değişik idi. Bunların liderleri ancak ruhanî yönden halklarını yönlendirebilmekteydiler. Dolayısıyla da Mecûsî ve Yahudi liderlerine verilen siyasî liderlik görevi Hıristiyanlar için uygun bulunmamıştı. Nestûrî patriği, İslâm dünyası içerisindeki bütün Doğu Hıristiyanlarının başı olarak tanınmaktaydı. Bu durum bütün XII. yüzyıl

¹¹² Rubruck, 138.

¹¹³ Evliyâ Çelebi, a.g.y.

¹¹⁴ L. Liğeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Trk. Trc. S. Karatay, İstanbul, 1970, II, 162.

¹¹⁵ Rabban Sauma, İng. tr., E. A. Wallis Budge, *The Monk of Kublai Khan, Emperor of China; or The History of the Life and Travels of Rabban Sawma, Envoy and Plenipotentiary of the Mongol Khans to the Kings of Europe and Markos who as Yahbh-Allaha III Became Patriarch of the Nestorian Church in Asia*, London, 1928, 37.

içerisinde aynı şekilde kaldı. Patrikler, göreve başlamalarıyla ilgili resmi tayin beratını bizzat halifeden alarak meşruiyet kazanmaktaydılar¹¹⁶.

Halkının çoğunluğunun Müslüman olduğu anlaşılan Azerbaycan'da çeşitli İslâm mezheplerinin varlığı da bilinmektedir. XIV. yüzyılda yaşamış olan Hamdullah Kazvîni, Erdebil halkının Şâfiî ve Şeyh Safieddîn'in müritleri olduğunu belirtmektedir¹¹⁷. Çoğunluk Sünnî mezheplerden ise de Şîa mezheplerine mensup Türkmenlerin olduğu da görülmektedir. Özellikle henüz yerleşik hayata geçmemiş Türkmenlerin, İslâm inancına sahip olmakla birlikte, ibadetlerin yapılması ile ilgili eksiklerinin olduğu, eski Türk inançlarını korudukları görülmektedir. Moğol istilâsı öncesi Anadolu'ya göç eden Türklerin büyük kısmı Maverâünnehr ve Horasan'dan gelmekle birlikte, bir kısmının da Azerbaycan ve Arrân'dan geldikleri bilinmektedir. Bunların içerisinde şehirli halk olduğu gibi, konar-göçer Türk toplulukları da vardı. Bu topluluklar içerisinde bulunan Yesevî tarikatına bağlı Türk dervişleri, geldikleri bu yeni ülkede, Babâî adı verilen ve bastırılmakta zorluk çekilen büyük bir isyan hareketini organize etmişlerdi¹¹⁸.

Irak-ı Acem'de olduğu gibi Azerbaycan'da da çeşitli İslâm mezheplerine dahil halk arasında bir takım anlaşmazlıklar çıkmakta, bunlar bazen büyük çatışmalara dönüşmekteydi. Tıpkı Anadolu'da olduğu gibi Azerbaycan'da da yerleşik hayata geçmemiş konar-göçer Türk topluluklarının İslâmı kendi inançlarına göre yorumlayan heteredoks dervişlerin etkisiyle Şîî inanca sahip oldukları muhakkaktır. Bunun tam tersi, şehirlerde yaşayarak ticaret yapan ve çeşitli zenaat dallarında iş gören yerleşik halkın medreselerde İslâm dinini gerçek şekliyle öğrenerek, hayatlarına uyguladıkları ve bu yönüyle de Sünnî inanca sahip oldukları anlaşılabilir. Gerek bu durum, gerekse de şehirlerde yaşayanlarla, konar göçer Türk toplulukları arasında ekonomik uçurumların bulunduğunu, bütün bunların taraflar arasında çeşitli anlaşmazlık ve mücadelelere sebep olduğunu tahmin etmek güç olmasa gerektir. Bunu doğrular nitelikte bir bilgi Moğollar dönemi sonlarına aittir. İbn Batûta, Azerbaycan Atabegliği'nin ortadan kalkmasından yaklaşık bir asır sonra İsfahân'a uğradığında, daha önceden Sünnîler ile Şîîler arasında meydana gelen çatışmalar sebebiyle harap olan yerlerin hâlâ onarılmadan

¹¹⁶ A. Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, Türk. tr. S. Şaban, İstanbul, 2000, 48-49.

¹¹⁷ Hamdullah Kazvîni, 92.

¹¹⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Y. Ocak, *Babailer İsyanı*, İstanbul, 1980.

durduğunu ve taraflar arasındaki mücadelenin bitmek tükenmek bilmeden devam ettiğini yazmaktadır¹¹⁹.

Bütün bu bilgilerin ışığında son söz olarak, çok eski devirlerden beri önemli bir yerleşim merkezi olarak kalmış olan Azerbaycan, İslâm fethinden sonra sosyo-ekonomik yönden büyük bir gelişme göstermiş, X. yüzyılda bir ara zayıflayan ve duran bu gelişme Selçukluların hâkimiyeti ile tekrar canlanmış, Orta ve Yakın-Doğunun en zengin ülkelerinden birisi haline gelmişti. Selçuklu hâkimiyeti zamanında belki yeni şehirler kurulmamıştı, fakat eski şehirler ve kasabalar büyük bir canlanışın içerisine girerek, önemli ekonomik ve kültürel merkezler haline gelmişlerdi. Bu medeni canlanış 1220'lerde başlayan Moğol istilası ile kesintiye uğramıştı.

¹¹⁹ İbn Batûta, I, 152.

